

7. Приказ по войскам Московского военного округа № 133 и инструкции военным цензорам по цензуре почтово-телеграфных отправок // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 1–1 об.

8. Распоряжение Московского военно-цензурного комитета от 10 марта 1915 г. // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 29.

9. Распоряжения Начальника штаба Московского военного округа // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 38.

10. Уведомление Московского военно-цензурного комитета от 4 апреля 1915 г. // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 34.

11. Циркуляр военного цензора Терентьева от 10 февраля 1915 г. // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 12.

12. Циркуляр военного цензора Терентьева от 17 февраля 1915 г. // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 14.

13. Циркуляр Московского военно-цензурного комитета от 9 марта 1915 г. // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 26.

14. Циркуляр Московской военно-цензурной комиссии от 15 февраля 1915 г. // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 11–11 об.

15. Циркуляр председателя Главной военно-цензурной комиссии от 27 апреля 1915 г. // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 41–41 об.

Надійшла до редколегії 20.06.2014

УДК 94(477) «1914/1919»

М. П. Костюк

Луцький державний технічний університет

УЧАСТЬ КОМІТЕТУ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО СОЮЗУ У ВИСЕЛЕННІ ВОЛИНСЬКИХ НІМЦІВ- КОЛОНІСТІВ ЗИМОЮ 1915–1916 рр.

Проаналізовано діяльність інституту агентів-провідників, створеного Комітетом Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу для супроводу ешелонів з депортованими німецькими колоністами Волині зимою 1915–1916 рр. Головну увагу приділено виконанню агентами-провідниками своїх функцій та обов'язків. Зроблено висновок про доцільність та виправданість участі Комітету Південно-Західного фронту в акції депортації німців-колоністів.

Ключові слова: німці-колоністи, виселення, агенти-провідники, Всеросійський Земський Союз, Комітет Південно-Західного фронту, Волинь.

Проанализирована деятельность института агентов-проводников, созданного Комитетом Юго-Западного фронта Всероссийского Земского Союза для сопровождения эшелонов с депортированными немецкими колонистами Волыни зимой 1915–1916 гг. Главное внимание уделено исполнению агентами-проводниками своих функций и обязанностей. Сделано вывод о целесообразности и оправданности участия Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского Союза в акции депортации немцев-колонистов.

Ключевые слова: немцы-колонисты, высылка, агенты-проводники, Всероссийский Земский Союз, Комитет Юго-Западного фронта, Волынь.

Analysiert wird die Tätigkeit der vom Komitee der Süd-Westfront des gesamtrussischen Zemstvo-Verbandes geschaffenen Institution der Schaffner-Agenten zur Begleitung von Zügen mit deportierten deutschen Kolonisten Wolhyniens im Winter 1915–1916. Im Fokus des Beitrags steht die Haltung der Schaffner-Agenten zur Erfüllung der ihnen übertragenen Aufgaben und Pflichten. Der Autor kommt zu dem Schluss, dass die Teilnahme des Komitees der Süd-Westfront des Gesamtrussischen Zemstvo-Verbandes an der Aktion zur Deportation der deutschen Kolonisten zweckdienlich und berechtigt war.

Schlagwörter: deutsche Kolonisten, Ausweisung, Schaffner-Agenten, Gesamtrussischer Zemstvo-Verband, Komitee der Süd-Westfront, Wolhynien.

The activity of the South-West Front Committee of All-Russian Zemstvos Union, directed to render assistance to German colonists of Volhynia, who, according to the decision of the higher military authorities of Russian army, were evicted under compulsion to the remote provinces of Russian Empire in winter of 1915–1916, is analyzed. Special Department on transportation of German colonists from Volhynian province was formed by the Committee to assist evacuees. The main task of the Department was to establish the stuff of knowing German guide agents for convoying special trains with evacuees from the station of boarding to the station of destination.

The role of guide agents was, in general, to provide each party of deportees with all necessities and, thus, softening in that way their living conditions during the removal by railway. It was pertinent, in the first instance, to provide nourishment and supply colonists with warm garments, as well as to ensure heating and lighting of the cars, control the execution of sanitary and epidemiological measures and to render medical aid. Besides, they had to register deportees, get into contact with representatives of different institutions and departments, connected with resettlement, to protect Germans from the excesses and enormities of functionaries as well as to help the colonists, as far as possible, in solution of other problems and inconveniences, arising during removal.

In places of new settling of evicted colonists guide agents tried to contribute to maximal comfort in their lodging as well as to carry out elucidatory work with local inhabitants, aimed at avoiding conflicts between them and evacuees. Guide agents very often had to exceed the limits of the registered in the instructions duties as the registered duties could not take into account all arising problems.

The conclusion was drawn about the expedience of the Participation of the South-West Front Committee in the action of deportation of German colonists

and about the effectiveness of measures, accomplished by guide agents both during the removal and in places of deportees' re-settlement. As a final result, it enabled to provide the colonists with acceptable living conditions, to retain the stability of sanitary and epidemiological situation and to maintain normal moral and psychological atmosphere.

Keywords: German colonists, deportation, guide agents, All-Russian Zemstvos Union, South-West Front Committee, Volhynia.

Упродовж останнього десятиліття питання біженства та участі громадських організацій у вирішенні його проблем на території України в роки Першої світової війни стало постійним об'єктом уваги українських дослідників. І, в першу чергу, слід відзначити низку ґрунтовних публікацій на цю тему харківської та київської дослідниць Л. М. Жванко [2] та Т. І. Лазанської [6]. Опрацювавши великий пласт архівних документів і матеріалів, частина з яких була опублікована Л. М. Жванко, вони зробили досить глибокий і комплексний аналіз даної проблеми, торкнувшись багатьох її сторін. Окремі аспекти даної теми розглянуті також у публікаціях Г. В. Сегеди [7], Н. А. Сейко [8], Н. І. Загребельної [4], О. М. Доніка [1], О. В. Сердюка [9] та інших. Більшість із цих авторів вказували у своїх публікаціях на багатонаціональний склад біженства. Проте лише окремі намагалися вказати і проаналізувати проблеми, з якими зіткнулися деякі національні групи біженців, вказуючи й на наявність серед них виселених у примусовому порядку, згідно розпоряджень відповідних російських урядових та військових органів. Про це, зокрема, йдеться у статті Л. М. Жванко [3] про іноземних біженців та публікації Т. І. Лазанської [5], присвяченої німцям-виселенцям із українських губерній.

Що стосується останніх, то найбільш чисельною групою серед них були волинські німці. На сьогоднішній день тема становища волинських німців у роки Першої світової війни розглянута в історіографії лише фрагментарно. Тому метою даної статті є спроба аналізу другої хвилі акції примусового їх виселення взимку 1915–1916 рр. через призму участі у ній Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу.

Рішення вищого військового керівництва про виселення волинських німців-колоністів, прийнятого Особливою нарадою у Ставці Верховного Головнокомандуючого російської армії 23 червня 1915 р., започаткувало процес їх примусового переміщення вглиб країни. Вже в останній тиждень червня практично почалася перша

хвиля їх депортації. Вона співпала з несподіваним початком масового і хаотичного руху біженців, спричиненого відступом російської армії. Першою громадською організацією Росії, яка взялась допомагати цивільному населенню у цих складних умовах був Всеросійський Земський Союз (далі – ВЗС). Зважаючи на те, що біженство набуло грандіозних масштабів саме у зоні дислокації Південно-Західного фронту, основне навантаження із виконання таких гуманітарних функцій було покладено на Комітет Південно-Західного фронту ВЗС. Свої основні завдання у цьому напрямі керівництвом Комітету були сформульовані його головою С. П. Шлікевичем та завідуючим медико-санітарним відділом В. А. Кир'яковим у доповіді Головному Комітету ВЗС таким чином: з одного боку, *«внести некоторую планомерность в создавшееся хаотическое движение беженцев, выяснит пути их следования, предоставит помощь питательную и врачебную, привлекая к этому местные организации и объединяя их деятельность»*, а з другого, *«расширит общий вопрос о судьбе беженцев, выяснит их приблизительное количество, дальнейшие возможности их расселения, путём привлечения к разрешению этого вопроса всей Земской России»* [12, арк. 2 зв.].

На перших порах продуктова та інша допомога біженцям і виселенцям надавалася на пунктах, організованих медико-санітарним відділом і пунктах для окопних робітників. Але робота розширювалась, ускладнювалась і дуже швидко. Окрім харчування, з'явився цілий перелік інших нагальних потреб біженців, які потребували негайного вирішення. З'явилася гостра необхідність сконцентрувати усю роботу із надання різноманітної допомоги в особливому органі Комітету, який би об'єднав всю діяльність у цьому напрямі і взяв на себе координацію зусиль інших товариств та організацій. Так виникла ідея створення Відділу допомоги біженцям. Офіційно його функціонування було оформлено на засіданні Комітету 21 серпня 1915 р. Згодом його перейменували у Відділ допомоги населенню, що постраждало від війни [12, арк. 3].

Одним із важливих заходів цього відділу стало створення інституту агентів-провідників. Його поява була зумовлена тим, що під час переїзду біженці стикалися із масою найрізноманітніших проблем, які вирішити самотужки вони практично не могли. З'явилася гостра необхідність супроводу кожної партії біженців людиною, яка була б наділена певними повноваженнями і могла вступати у офіційні відносини з поліцейськими, військовими властями, залізничною адміністрацією, з працівниками харчових та медичних пунктів, а ще – з

різноманітними громадськими організаціями, які також намагались допомагати переселенцям. Звичайно, що для виконання таких функцій потрібні були люди освічені, інтелігентні, які б могли знайти підхід і до простої людини, і до поліцейського, і до чиновника. З цією метою набір працівників до штату агентів-провідників робився із числа священиків, учителів та студентів. Їх намагались набирати із самих же біженців, тому вони добре знали їх проблеми. Саме агенти-провідники й стали супроводжувати партії біженців та виселенців від станцій посадки до станцій висадки, а досить часто і до кінцевих пунктів їх розселення.

У звітній доповіді першого завідуючого інститутом агентів-провідників так обґрунтовувалась ідея, покладена в основу його створення: *«Посылая своих агентов-проводников на помощь беженцам, Комитет руководствовался тем основанием, что доброжелательный, интеллигентный человек, будь-то студент или священник, или кто-либо иной, несомненно сумеет словом и делом помочь выйти на дорогу, добратся до цели растерявшемуся, беспомощному, бесправному человеку»* [12, арк. 7 зв.]. Дійсно, Комітет Південно-Західного фронту ВЗС, спрямовуючи в кінці літа 1915 р. основну свою діяльність саме на допомогу біженцям, не міг не взяти участі у полегшенні жахливого становища десятків тисяч людей, які втратили свою батьківщину, свій добробут, а часто й своїх рідних.

Як ми вже наголошували вище, перша хвиля виселення волинських німців-колоністів співпала із масовим потоком біженців. Фактично валки виселених колоністів рухалися на схід разом із колонами біженців і розчинилися в цьому потоці. На жаль, джерела не дають достатньої кількості конкретної інформації про те, яким чином Відділ допомоги населенню, що постраждало від війни, сприяв їм під час першої хвилі їх виселення. Про це ми можемо говорити лише опосередковано. Очевидно, що ця допомога мало чим відрізнялась від тієї, яка надавалась у цілому всім біженцям. Стосувалась вона, насамперед, отримання їжі та медичного обслуговування на харчових та лікарняних пунктах у дорозі, а також посильного сприяння у вирішенні побутових проблем у місцях кінцевого розселення.

Що стосується другої хвилі примусового виселення німецьких колоністів Волині, то архівні джерела дають нам значно більше інформації про допомогу їм з боку згаданого вище відділу Комітету Південно-Західного фронту ВЗС. Слід зауважити, що це виселення відбувалося впродовж перших трьох місяців 1916 р., а потік біженців скоротився до мінімуму ще в середині листопада 1915 р. Тому те-

пер Комітет міг приділити їм достатньо уваги і надати максимум допомоги, виходячи із свого попереднього досвіду. З цією метою в його структурі було створено спеціальний Відділ із перевезення німців-колоністів з Волинської губернії. Крім цього, у своїй постанові від 24 січня 1916 р. Комітет висловив принципову згоду надати допомогу організації «Югобеженец» і взяти участь у ліквідації майна колоністів, яких виселяли. З цією метою до Житомира був відряджений спеціальний представник П. И. Лінниченко, який мав з'ясувати характер майбутньої роботи.

Зважаючи на те, що з середини листопада 1915 р. біженців практично не стало і штат працівників Відділу допомоги населенню, що постраждало від війни, був скорочений до мінімуму, виникла необхідність розширити його. Було заново набрано понад 100 нових співробітників. До них додали півтора десятка старих працівників і відрядили до Житомира.

Сенс своєї участі у ліквідації майна волинських німців-колоністів Відділ бачив у тому, що присутність у цій акції громадської організації мала б сприяти справедливій оцінці їхнього майна і тим самим значно полегшити долю виселенців, а також дати можливість планомерно здійснити посівну кампанію на залишених ними землях. Але ближче знайомство з умовами і змістом передбачуваної роботи привело керівництво Комітету Південно-Західного фронту ВЗС до висновку про неможливість його участі у ліквідації майна. Постановою від 27 січня 1916 р. Комітет визнав свою участь у справі ліквідації майна колоністів не бажаним і вирішив передати всіх співробітників, відряджених для цієї роботи до Житомира, у розпорядження організації князя С. Д. Урусова¹. Таким чином, Комітет участі у ліквідації майна виселенців практично не брав [12, арк. 10].

У розпорядженні Комітету залишилися лише агенти-провідники у кількості 27 осіб, які й були відряджені до Житомира для супроводу партій депортованих німців-колоністів до місцевостей їх нового розселення. Слід зауважити, що підбір кандидатів до штату агентів-провідників відбувався за тими ж критеріями, що й влітку. Але тепер серед інших вимог до претендентів тепер з'явилась ще одна суттєва: знання німецької мови. І це було абсолютно обґрунтовано. Зважаючи на те, що більшість із визначених до виселення військовою

¹ С. Д. Урусов – голова Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст – громадської організації, що виникла у серпні 1914 р. з метою надання допомоги фронту.

владією колоністів складали жінки, діти і люди похилого віку, які російською мовою не володіли зовсім або дуже слабо, то для ефективності майбутньої роботи агента-провідника з таким специфічним людським контингентом знання німецької мови було абсолютно виправданою і необхідною вимогою. Весь подальший досвід роботи агентів-провідників довів абсолютну правоту саме такої постановки питання у ході їх відбору з числа кандидатів.

У цілому роль агентів-провідників зводилася до того, аби забезпечити кожну партію депортованих всім необхідним у дорозі, а також пом'якшити складні побутові проблеми і незручності, що виникали під час залізничної подорожі. Крім цього, керівництво Комітету Південно-Західного фронту ВЗС, знаючи реалії російської бюрократичної системи, яка доволі часто прохолодно і байдуже ставилася до потреб простих людей, а її представники поводити себе з ними брутально і безцеремонно, визначала серед інших обов'язків своїх співробітників *«обуздание ретивого гражданского начальства, слишком часто не особенно стеснявшегося с беженцами»* [12, арк. 8]. До цього слід додати ще один об'єктивний фактор, який досить суттєво ускладнював процес переселення – фактор погоди. Якщо перша хвиля виселення волинських колоністів відбувалася ще в період достатньо сприятливих погодних умов на рубежі літа і початку осені 1915 р., то друга припала на перші зимово-весняні місяці 1916 рр. і проходила у надзвичайно складних умовах холодної і морозної негоди.

Враховуючи всі фактори і проблеми, з якими мали стикнутися виселенці у дорозі, присутність поряд з ними агентів-провідників була життєво необхідною. Наскільки вагомим було їх значення у справі допомоги виселенцям достатньо яскраво було видно із того, що незважаючи на всі їхні зусилля і старання, переселення відбувалося подекуди в жахливих умовах. І важко собі уявити, що було би з ними, якби їх залишили наодинці зі складними побутовими, санітарними і погодними умовами, а на додачу ще й *«представили призыву железнодорожного и полицейского начальства»* [12, арк. 8].

Основні функції та обов'язки агентів-провідників були визначені у спеціальній інструкції «Югобеженца». Окрім того, що вони мали провести реєстрацію всіх своїх підопічних, заповнивши спеціальні реєстраційні повагонні та посімейні картки, передбачалося їх обов'язкове сприяння колоністам у таких сферах:

- допомога у організації харчування;
- забезпечення вагонів паливом та свічками;

- сприяння виселенцям у забезпеченні їх теплим одягом;
- контроль санітарних умов та організація медичної допомоги;
- посильна допомога німцям на місцях їх розквартирування.

Зважаючи на те, що переїзд від станцій посадок до станцій висадок тривав у середньому два тижні, то питання організації харчування у дорозі було одним із ключових. Для цього агент-провідник мав у своєму арсеналі два засоби. Першим і головним було використання послуг харчових пунктів на станціях, через які пролягав маршрут того чи іншого ешелону. Саме вони були єдиним джерелом гарячої їжі. Порядок її отримання визначався окремим положенням інструкції «Югобеженца». Згідно з ним провідник, з метою організації гарячого харчування для своїх колоністів, зобов'язаний був за три дні повідомити телеграфом губернатору тієї губернії, по території якої мав проїхати його ешелон, номер поїзда, кількість людей, дату і назви станцій, на які планувалося прибуття. Більшість провідників у перші дні подорожі так і вчиняли. Але дуже швидко відмовились від цієї практики, тому що їхні колоністи залишалися не лише без гарячої, але й без будь-якої їжі. Справа в тім, що поки телеграма доходила до рук губернатора, поки з його канцелярії давалися розпорядження на відповідні станції, поки станційне начальство доводило їх до завідуючих харчовими пунктами, то поїзди із виселенцями нерідко вже минали ці станції, взагалі не отримавши ніякої їжі. Крім того, передбачити, де буде ешелон через три дні, було практично неможливо. Адже йшли вони не за графіком. А передбачити, з якою швидкістю буде рухатись поїзд, скільки буде зупинок і скільки вони займуть часу, а також врахувати інші непередбачувані обставини руху в умовах військового часу практично було неможливо. Тому дуже швидко провідники, свідомо порушуючи інструкції, відмовились від такої практики і приблизно за добу телеграфували про прибуття своїх ешелонів прямо на харчові пункти залізничних станцій, через які пролягав маршрут. Така практика виявилась набагато ефективнішою і виселенців у більшості випадків чекала хоч якась їжа [10, арк. 2 зв., 30, 36 зв., 47 зв., 70 та інші]. Враховуючи, що майже половину з числа виселенців складали діти різного віку, починаючи від немовлят, провідники намагалися приділити у цьому плані їм особливу увагу, розуміючи, що їжа для дорослих не завжди придатна для дитячого організму. Це не завжди вдавалося, в силу різних причин, але такі зусилля робилися багатьма провідниками.

Другий варіант допомоги колоністам в отриманні їжі використовувався у тих випадках, коли на певних проміжках дороги харчові

пункти були відсутні або ж отримати в них їжу з певних причин було неможливо. З цією метою провідникам із фондів «Югобеженца» видавались спеціальні грошові аванси, суми яких залежали від чисельності людей у тій чи іншій партії виселенців. На ці гроші вони могли купляти продукти у закладах торгівлі або й у приватних торговців. Схема їх використання знову ж таки регламентувалась інструкцією. В'їхавши у межі певної губернії провідник був зобов'язаний дати телеграму губернатору, у якій з'ясувати можливість отримання їжі для своїх підопічних на місцевих харчових пунктах. І лише за умови отримання негативної відповіді він мав право закупити необхідні продукти харчування [10, арк. 2 зв., 20, 30, 36 зв., 38–39, 52 зв., 60 зв.–61, 67 зв., 69 зв.–70, 78 зв., 88 та інші]. У реальних умовах переїзду буквальне дотримання цього положення загрожувало переселенцям більш або менш тривалим голодуванням. Тому більшість провідників знову ж таки ігнорували його і намагались застатися певними харчовими припасами наперед при першій-ліпшій можливості хоча б у невеликих кількостях. Перевага віддавалася тим продуктам, які довго не псувались і тим самим не могли завдати шкоди здоров'ю людей. Перелік їх був дуже коротким: найчастіше хліб, сало, чай і цукор. Але наявність таких запасів нерідко рятувала колоністів від вимушеного голодування у дорозі.

Вагони, якими перевозили німців, називали теплушками (хоча в народі їх чомусь іменували «телячими вагонами»). Це були звичайні вантажні вагони, переобладнані для перевезення людей. Для лежання у них були зроблені двоярусні дерев'яні нари. Під самою стелею було чотири маленьких віконця, які пропускали дуже мало світла, тому у вагонах навіть вдень була напівтьма. Тонкі стіни, щілини між дошками і в дверях робили їх ще й холодними. Особливо гостро це відчувалося взимку. Обігрівалися теплушки спеціальними пічками, встановленими посередині. Їхні димохідні труби були виведені на вулицю через стелю, хоча, через дефекти, дим нерідко потрапляв і всередину вагонів. Зважаючи на те, що виселення відбувалося в умовах холодної зими, ці пічки повинні були горіти цілодобово, аби підтримувати плюсову температуру. Тому наступною важливою функцією провідників був контроль за правильним і постійним їх опаленням, за регулярним забезпеченням паливом та допомогою колоністам теплим одягом і взуттям. Останнє було особливо актуальним для великої кількості вихідців із бідних та обіднілих сімей. Функції забезпечення паливом, як і свічками для освітлення вагонів, на російській залізниці покладалися на станційні адміністрації. Але дуже час-

то були ситуації, коли станційні робітники, навіть вчасно отримавши розпорядження про роздачу палива, ставились до виконання своїх обов'язків халатно і безвідповідально. В результаті мешканці вагонів недоотримували потрібну кількість палива, а подекуди й зовсім залишалися без нього. Можливості провідників у покращенні ситуації із забезпеченням паливом зводилися до того, що вони могли лише вимагати від станційного начальства виділення необхідної його кількості. Але ефект був значно більшим, коли вони самі контролювали його видачу або ж отримували дрова чи вугілля для всього поїзда, а потім рівномірно ділили на всі вагони. У критичних ситуаціях, коли на станціях інколи палива не видавали зовсім, вони змушені були навіть закривати очі на те, що колоністи дрова просто крали, хоча це й виходило за рамки моральних та юридичних законів. Хоча з людської точки зору їх можна оправдати. Як правило, така ініціатива завершувалася без серйозних наслідків, хоча зрідка виникали й конфлікти, які доводилося залагоджувати провідникам. Аналогічного контролю з боку провідників потребувало й питання забезпечення вагонів свічками [10, арк. 1 зв., 10 зв., 18, 20 зв., 33 зв., 37, 48, 52, 57, 61, 70, 76 зв. та інші].

Що ж стосується теплого одягу, то керівництво Комітету Південно-Західного фронту ВЗС та «Югобеженца», враховуючи складні погодні умови зими, зобов'язувало агентів-провідників брати з собою в дорогу запаси зимового одягу і взуття. Отримували вони його, як правило, на станціях відправки із складів Комітету. Часто його видавали їм у Києві, через який проходили всі ешелони з виселенцями, зрідка на інших станціях, де були відділення Комітету чи інших громадських організацій. Найчастіше це були тюки з теплою і холодною білизною, бушлати або кожушки, валянки для дорослих, рідше ватні кофти, жіночі сорочки і зовсім рідко дитяча білизна, панчохи, кожушки і валянки. Але ніхто не міг передбачити, у якій кількості потрібен такий одяг і взуття. Побачивши, як були одягнуті жінки і діти із бідних колоністських сімей, провідники почали роздавати його ще на станціях посадок. Роздавали і в дорозі, і на кінцевих станціях, якщо він був у наявності. У цілому ж одягу катастрофічно не вистачало впродовж всієї акції примусового виселення практично у кожній партії депортованих. На жаль, можливості агентів-провідників у цьому плані були обмеженими [10, арк. 2 зв., 4, 11 зв., 18, 28 зв., 32, 34 зв., 36, 41, 46–48 зв., 52 зв., 71 та інші].

Керівництво Відділу допомоги населенню, що постраждало від війни передбачало, що агенти-провідники будуть стикатися переважно

із проблемами харчування та побутового характеру. З метою допомоги їм у цьому плані на київському вокзалі було організовано постійне чергування працівників Відділу. Поїзди тут стояли досить довго і провідники мали достатньо часу, щоб отримати мило, свічки, одяг та додаткові грошові аванси [12, арк. 10–10 зв.]. Шкода лише, що подібні чергування не були налагоджені на більш віддалених від Києва станціях. Справа в тім, що багато провідників, доїхавши до Києва, ще не встигали провести повну реєстрацію своїх підопічних і разом з тим з'ясувати їхні реальні проблеми, а тому й не знали, яка саме допомога потрібна і в яких розмірах. Все це з'ясовувалось дещо пізніше. Але чим далі від Києва, тим складніше було провідникам отримати підтримку і від своєї, і від інших місцевих громадських організацій. Тому проблеми побутового характеру супроводжували партії колоністів більшою чи меншою мірою аж до кінця подорожі.

Ще один важливий напрям роботи агентів-провідників стосувався збереження нормальної санітарно-епідеміологічної ситуації у середовищі виселенців. З цією метою, згідно інструкції «Югобеженца» за кожним ешеленом повинен був бути закріплений фельдшер. Але, оскільки фельдшерів не вистачало, то у багатьох випадках їх замінювали санітарами, які б мали виконувати їхні обов'язки. Але зробити цього вони не могли, тому що не мали відповідної освіти. Та й забезпеченість медикаментами їх теж була мінімальною. Тому користі від них було небагато. Деякі провідники справедливо зауважували, що розуміли санітари у медицині стільки ж як і вони, і надати медичну допомогу могли настільки, наскільки простягалися їхні знання у цій сфері. У таких ситуаціях вони самі намагалися контролювати появу хворих серед своїх підопічних і приймати необхідні заходи із надання їм кваліфікованої медичної допомоги. Були випадки, коли провідники взагалі залишилися без медичного працівника. У таких ситуаціях на них повністю лягав ще один обов'язок, від якого залежала епідеміологічна обстановка у вагонах [10, арк. 20 зв., 33 зв., 37, 47–47 зв., 56, 70 зв. та інші].

Згідно тієї ж інструкції для кожної партії виселенців передбачався додатковий вагон для ізоляції небезпечних інфекційних хворих. Провідники часто вимагали від залізничних адміністрацій виконання цієї вимоги, але найчастіше отримували відмову, мотивовану відсутністю вільних вагонів. У реальності ця вимога виконувалась рідко.

Найбільш кваліфікована і дієва медична допомога під час переїзду надавалася на стаціонарних лікарських пунктах, що знаходилися на деяких залізничних станціях. Вони мали у штаті кваліфікованих

лікарів та фельдшерів, які були зобов'язані після прибуття на станцію кожного ешелону робити обов'язковий і ретельний огляд усіх вагонів. Якщо ж виявлялися хворі, то вони повинні були надати максимально можливу лікарську поміч. У випадках виявлення важких або ж інфекційних хворих вони повинні були поміщати їх до лікарень, лазаретів або ж ізолювати у спеціальних бараках чи ізоляторах. На жаль, працівники цих пунктів не завжди добросовісно ставилися до виконання своїх професійних обов'язків. Тому провідники вимушені були і тут виявляти настирливість і вимогливість до них, примушували їх проводити медогляди своїх колоністів уважно і ретельно, а також вживати необхідних медичних заходів. Тільки завдяки такому уважному і добросовісному ставленню до своїх обов'язків з боку агентів-провідників, завдяки їх зусиллям вдалося уникнути масових епідеміологічних захворювань серед колоністів і звести до мінімуму смертельні випадки [10, арк. 26 зв., 30–30 зв., 54, 57, 59 зв.–60 зв., 66–67, 83, 87–87 зв. та інші].

Керівництво Комітету Південно-Західного фронту ВЗС та «Югобеженца» передбачало участь агентів-провідників і в розселенні колоністів на місцях остаточного розквартирування. Правда, брали участь у цьому процесі не всі провідники. Окремі з них довозили виселенців лише до станцій висадки, а потім поверталися до Києва. Але більшість провідників, керуючись почуттями особистої відповідальності та морального обов'язку перед своїми підопічними, взяли участь у їхній долі і на цьому останньому етапі їхньої драматичної подорожі. Присутні тут вони були, як правило, не більше 2–3 днів. Це був досить короткий термін, щоб посприяти привезеним німцям у вирішенні всіх їхніх проблем. Надто вузькими були їхні повноваження та можливості впливу на місцеві органи влади. Більшою мірою діяли вони просьбами, порадами, настирністю, а інколи й вимогливістю. Крім цього, партії колоністів на станціях висадок ділили на менш чисельні групи і відправляли на розселення у різні населені пункти. Тому провідники фізично не могли за такий короткий термін всіх їх супроводжувати чи відвідати.

Основні їх зусилля тепер були спрямовані на максимально можливе комфортне розселення виселенців серед місцевого населення, на те, щоб не допустити їх скупченості в одному будинку, налагодити харчування, медичну допомогу і побутові умови, а подекуди й знайти для них роботу. Ще одним завданням агентів-провідників на кінцевих місцях розселення, яке керівництво Комітету Південно-Західного фронту ВЗС та «Югобеженца» вважало найголовнішим,

була роз'яснювальна робота серед місцевого населення про те, кого саме вони привезли. У багатьох місцевостях люди зустріли привезених німців прохолодно, недружелюбно і навіть вороже. І лише непрості й тривалі розмови провідників з місцевими селянами, їх переконливі промови, вдало підібрані слова допомагали примирити обидві сторони, налагодити між ними нормальні людські стосунки [10, арк. 4, 114, 21 зв.–22, 26 зв., 34 зв., 48 зв.–49, 52–52 зв., 62 зв.–63, 63 зв.–64, 68–68 зв., 71 зв., 72, 885, 87 зв. та інші]. Для майбутнього колоністів це мало дуже важливе значення. Адже їм належало тут жити немалий час.

Після повернення до Києва агенти-провідники зобов'язані були написати звіти про свої поїздки, керуючися схемою, складеною «Осведомительним» бюро Комітету Південно-Західного фронту ВЗС. На їх підставі співробітники Відділу допомоги населенню, що постраждало від війни підвели підсумки їх роботи, зробили певні висновки і помістили їх у річному звіті своєї діяльності за 1916 р. У ньому, зокрема, зазначалося, що всього у ході акції примусового виселення німців-колоністів агенти-провідники перевезли понад 24 тисячі осіб. Крім цього, були визначені найхарактерніші особливості цієї акції і частково її наслідки:

- 1) виселенці належали до середніх і нижчих класів населення;
- 2) виселяли всіх, незважаючи ні на вік, ні на стан здоров'я;
- 3) всі, без виключення, колоністи – російські піддані. Було багато літніх людей, у яких по 3–4 сини на війні, велика кількість солдатських дружин і матерів. У деяких звітах наводилися факти перебування серед виселенців георгіївських кавалерів, поранених солдатів, яких відпустили додому у відпустку і які змушені були проводити свої сім'ї у заслання, а деякі виселенці прямо з дороги відправлялися на службу у діючу армію;

- 4) величезну кількість виселенців (89,8 %) складали жінки, діти, підлітки і люди похилого віку;

- 5) ліквідаційні комісії виявили значну кількість колоністських господарств розореними. Незважаючи на заборону продавати майно приватним особам, більшу частину живого та мертвого інвентарю колоністи розпродали перекупникам. Тому ліквідатори застали на місцях лише незначну кількість майна;

- 6) ті провідники, які спостерігали або й брали участь у ліквідації колоністського майна, неодноразово вказували на надзвичайно низьку його оцінку та не включення в описи багатьох предметів, що використовувались у господарстві. Особливої уваги заслуговувало не

включення в описи нерухомого майна, що належало німцям, але знаходилося на орендованих землях. Сваюля ліквідаторів і несправедливість оцінки майна констатували також і всі інші співробітники Комітету, які брали участь у справі ліквідації майна волинських німців;

7) невчасне виселення, якраз напередодні ярових посівів, розорення колоністських господарств, відмова Комітету Південно-Західного фронту ВЗС у кредиті на агрономічну допомогу – все це не дало можливості здійснити посівну на землях виселених колоністів [10, арк. 10 зв.–11].

Ці ознаки, визначені громадською організацією, чітко засвідчують абсолютно несправедливий характер акції примусового виселення німецьких колоністів Волині і вказують на один із її негативних наслідків, хоча їх було більше і цей аспект депортації потребує дещо глибшого аналізу.

Що ж стосується участі у ній Комітету Південно-Західного фронту ВЗС, то вона була і доцільною, і виправданою. Комітет взяв на себе досить відповідальну місію, яка мала на меті пом'якшити, насамперед, складні побутові умови виселенців під час їхнього переїзду від станцій посадок до станцій висадок, а в багатьох випадках і до пунктів розселення. Створивши інститут агентів-провідників і забезпечивши їх грошовими авансами, підготувавши відповідні запаси одягу, медичних та гігієнічних засобів, Комітету вдалося значно допомогти виселенцям в умовах досить складного і тривалого переїзду та холодної зимової погоди.

Особливо слід відзначити діяльність агентів-провідників. Саме завдяки їх організаторським зусиллям, добросовісному і відповідальному ставленню до своїх обов'язків у більшості випадків вдалося забезпечити колоністів у дорозі більш-менш нормальним харчуванням, паливом для обігріву вагонів, одягом, якого катастрофічно не вистачало, а також медичною допомогою, хоча вона у багатьох випадках була малокваліфікованою і недостатньою. Зусилля провідників дали можливість зберегти у середовищі виселенців стабільну санітарно-епідеміологічну ситуацію, уникнути масових інфекційних та простудних захворювань, звести до мінімуму смертність. Завдяки їх присутності колоністи були захищені у багатьох відношеннях, могли звернутися до них за допомогою і в міру можливості отримати її.

Слід звернути увагу й на те, що багато провідників у реальних умовах депортаційної акції змушені були виходити за рамки тих обов'язків, які були прописані інструкцією «Югобеженца». Частина

із них, тижнями очікуючи відправки своїх партій у віддалених селах і хуторах, виконувала найрізноманітніші додаткові функції. Подекуди їм доводилося працювати не лише секретарями ліквідаційних комісій, але й наглядати якийсь час за ліквідованим у колоністів майном, причому вдаючися, подекуди, до не зовсім моральних форм і засобів. Показовим у цьому плані є два фрагменти із листів К. Павловського до інструктора агентів-провідників О. С. Ахманіцького. У першому з них від 23 лютого 1916 р. він без оптимізму, хоча й з певною долею іронії, пише із містечка Ржищева: *«Сижу здесь, как в далёкой глухой Турции, без писем и газет. Теперь я уже, слава Богу, в 4-й должности. Был проводником, секретарём при ликвидационной комиссии, затем Островский зачислил в Конную Комиссию, как агента по охране лошадей, а теперь имею в своём распоряжении обоз в 40 подвод и столько же людей, форменных идиотов и отчаянных лентяев. С этими господами разъезжаю по окрестным комиссиям и свожу для имеющихся здесь 800 лошадей «Югобеженца» корм. Работы по горло. Ужасно скверно»*. Другий лист датований 9 березня того ж року і в такому ж тоні: *«Пишу Вам из страны далёкой, из богоспасаемых Пулин, где я сейчас сижу и уже ничего не делаю. Хотя Вы просили давать знать о себе, но, поверьте, что не было ни одной свободной минуты, так занят был этой скороспелой ликвидацией. Ну, да Бог с ней, всё кончено. И теперь сидим мы с ликвидатором и исполняем роль старших сторожей и полиции. В особенности неприятно быть полицией, но, знаете, приходится. Ничего не поделаешь. Не успели немцы выехать из домов, как в них позабирались галичане и христиане, и без зазрения совести начали всё грабить. Уследить невозможно. Помогает только мордобитие»* [11, арк. 1 зв.—2 зв.].

Подекуди вони змушені були проводити посадку своїх партій у вагони, хоча цю функцію повинні були виконувати спеціально призначені «Югобеженцем» завідувачі посадками, які не хотіли цього робити або й зовсім не з'являлися на станції. Нерідко провідникам доводилося перевіряти технічний і санітарний стан поданих на посадку вагонів, а, виявивши дефекти, вимагати у залізничної адміністрації усувати їх або замінювати несправні вагони справними, категорично наполягати на обов'язковому проведенні їх дезінфекції. У деяких ешелонах провідники мали факти народження дітей і змушені були шукати серед жінок бабок-повитух, уступали породіллям свої вагони і навіть допомагали організувати хрещення новонароджених немовлят. На місцях розселення, заради вирішення нагальних проблем колоністів, їм доводилося вступати у стосунки із представни-

ками різних органів влади, самоврядування та громадських організацій, проявляти вимогливість і наполегливість, апелювати до сумління бездіяльних чиновників, навіть вступати з ними у конфлікти, а то й погрожувати їм скаргами до вищестоящих органів влади.

Подекуди й самі провідники вимушені були потерпати від певних побутових труднощів і проблем. Залізнична адміністрація зобов'язана була виділяти їм класні вагони, де були значно комфортніші умови не лише для подорожі, але й для зберігання продуктів, аптечки і тюків з білизною. Хоча, коли таких не було, їм доводилося їхати й у вагонах нижчого класу, а інколи навіть в таких же теплушках («телячих вагонах»), як і виселенці. Нерідко ешелони прибували на станції, де були харчові і лікарські пункти вночі, і провідникам потрібно було організувати харчування або ж медичний огляд. Роботи для них в дорозі було надзвичайно багато, причому, працювати доводилося практично цілодобово. Давався визнаки і бюрократичний хаос у структурах самого Комітету та інших органів. З цього приводу П. Карпов у своєму листі до О. С. Ахманіцького нарікав: *«От канцелярского порядка Киевского и Житомирского, от 1000 разных инструкций – в голове полный хаос, но надо думать, это ненадолго»*. Та все ж в оптимістичному тоні закінчив: *«Всё уляжется, устроится, и мы исполним свою работу не хуже других»* [11, арк. 1 зв.].

Протягом 15–20 днів провідники в очах колоністів були людьми, які уособлювали собою представника держави, яка вчинила над ними акт несправедливого насилля, зробивши їх водночас бідними і беззахисними. Тому на перших порах вони ставилися до них з острахом і недовірою. Але, якщо встановлювався психологічний контакт між виселенцями і провідником, то він ставав єдиною людиною, до якої не тільки можна було б звернутися за допомогою, а якій можна було б висловити своє розчарування, поділитися своїми бідами і почути слова співчуття. Більшість провідників, розуміючи це, намагалися підтримувати серед своїх підопічних нормальну морально-психологічну атмосферу. Розуміючи їхню пригніченість, викликану загальним несправедливим характером акції примусового виселення, вони намагалися захистити їх від сваволі, безчинств та грубого поводження поліцейських та цивільних чиновників, налагодити нормальні взаємини з місцевими органами влади і жителями у місцях їх нового поселення, вселити їм віру у нормалізацію їхнього життя. Колоністи, спостерігаючи за їхніми зусиллями, поступово проймалися до них почуттями довіри й поваги, висловлювали їм вдячність, жалкували з того, що вони не могли залишитися на довший час для під-

тримки і допомоги у місцях їхнього нового проживання. В ешелоні провідника М. Качалова був навіть випадок, коли батьки народженої в дорозі дитини, у знак вдячності за допомогу, просили його стати її хресним батьком [10, арк. 74 зв.].

Таким чином можливо константувати, що ряд агентів-провідників у своїх звітах відверто висловлювали свою особисту думку з приводу депортації волинських колоністів. Причому, одностайно вказували на несправедливий характер всієї акції депортації, критикували рішення військового керівництва з цього приводу, викривали факти недобросовісності та зловживань у роботі ліквідаційних комісій і безчинств з боку поліції, критикували діяльність місцевих органів влади та самоврядування. Особливо відверто з усього приводу висловився провідник Ногаєв. Спостерігаючи за стражданнями сотень людей, які вже кілька днів замерзали на станції, очікуючи вагонів, він записав: *«Плач обиженных и обездоленных сирот, без вины виноватых... Плоды бюрократического попечительства и системы «разделяй и властвуй»... Неужели же должно и может решаться судьба тысячи людей одним росчерком пера ожиревшего самодура... Ох, уж это пекущееся обо всем и за всех заботливое начальство...»*. І в продовження своїх думок в іншому місці свого звіту додав: *«...акт насилия и законного грабежа со стороны государства налицо... Глядя на эту женщину, мне думалось, неужели она заслуживает выселения без куса хлеба, когда муж её борется в рядах армии, когда брат её уже лёг костями, верный России, неужели она опасна государству...? Чем, г.г. Штюмеры, Сухомлиновы, Хвостовы, Фридериксы и им подобные различные сановные иксы? ...»* [10, арк. 66 зв.–67].

Висловлювати в умовах військового часу та широкомасштабної антинімецької кампанії в країні такі крамольні думки було не лише сміливим вчинком, але й до певної міри небезпечним. Тому таку позицію можна розцінювати і як приклад громадянської чесності та мужності.

Бібліографічні посилання

1. Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О. М. Донік О. М. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : Вип. ІХ. – К., 2005. – С. 61–86.

2. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.) : моногр. / Л. М. Жванко. – Х., 2010; Жванко Л. М. До проблеми репатріації іноземних біженців з території колишньої Росій-

ської імперії (1918–1925 рр.) / Л. М. Жванко // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 81–97; *Жванко Л. М.* Біженці Першої світової війни: український вибір (1914–1918 рр.) : моногр./ Л. М. Жванко. – Х., 2012; *Жванко Л. М.* Правове врегулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії (1914–1915 рр.) / Л. М. Жванко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 233–246; *Жванко Л. М.* Діяльність Харківського губернського відділення Тетянинського комітету / Л. М. Жванко // Історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 104–109; *Жванко Л. М.* Судьба женщины-беженки по документам Первой мировой войны [Електронний ресурс] / Л. М. Жванко // Россия XXI век. 2013. – № 5. – С. 110–131. Режим доступу : <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/1029>; http://www.russia-21.ru/XXI/RUS_21/rus_21.htm.

3. *Жванко Л. М.* Іноземні біженці Першої світової війни в Україні / Л. М. Жванко // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 77–93.

4. *Загребельна Н. І.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: – Вип. VI. – К., 2003. – С.256–367; *Загребельна Н. І.* Роль Комітету її імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни / Н. І. Загребельна // Там само. – Вип. IX. – К., 2005. – С. 87–91.

5. *Лазанська Т. І.* Німці – виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 84–110.

6. *Лазанська Т. І.* Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії / Т. І. Лазанська // Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – К., 2013. – С. 481–511; *Лазанська Т. І.* Становище біженців України в роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. XVI. – С.196–240.

7. *Сегеда Г. В.* Огляд джерел та літератури з проблеми біженців в Україні у період Першої світової війни / Г. В. Сегеда // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IX. – К., 2005. – С. 136–146.

8. *Сейко Н. А.* Фундація княжни Тетяни Миколаївни як доброчинна організація періоду I світової війни / Н. А. Сейко // Вісник Житомир. пед. ун-ту. – Житомир, 2003. – С.164–167.

9. *Сердюк О. В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С.111–132.

10. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі ЦДАУ). – Ф.715, оп.1, спр.1617.

11. ЦДАУ. – Ф.715, оп.1, спр.1618.

12. ЦДАУ. – Ф.715, оп.1, спр.1752.

Надійшла до редколегії 04.06.2014